

Korte lesomschrijving

In deze les staat de vensterplaat bij het venster *Hebban olla vogala* centraal. De leerlingen gaan aan de hand van deze interactieve vensterplaat op ontdekking in een middeleeuws scriptorium, de zaal waar boeken werden overgeschreven.

De aflevering die *Het Klokhuis* maakte over *Hebban olla vogala* biedt een duidelijke en aansprekende introductie op deze les.

Titel Hebban olla vogala

Vak geschiedenis en Nederlands

Canonvenster Hebban olla vogala

Tijdvak Tijd van steden en staten

Tijd/duur 1 lesuur

Doelgroep basisonderwijs groep 5 t/m 8

Groeperingsvorm klassikaal of in groepjes

Leerdoelen

Aan het einde van de les :

- weten de leerlingen dat de zin "*Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu, wat unbidan we nu?*" één van de alleroudste (1000 jaar)geschreven zinnen in de Nederlandse taal is én dat het een liefdesliedje is.
- weten de leerlingen dat de zin als een pennenproef in een Engels klooster door een Vlaamse monnik is opgeschreven.
- weten de leerlingen dat middeleeuwse boeken stuk voor stuk door monniken met de hand werden overgeschreven met ganzenvaar en inkt. Deze boeken werden rijk versierd en waren erg kostbaar.

Benodigde voorkennis niet van toepassing

Randvoorwaarden

- internet
- voor elke leerling een werkblad
- kleurpotloden

Beoordeling aan de hand van de bespreking van het werkblad

Lesactiviteiten

Introductie

U kijkt ter introductie met uw leerlingen naar de aflevering die *Het Klokhuis* maakte over het venster *Hebban olla vogala*. Vooraf zet u de zinnen op het bord. U vraagt aan uw

leerlingen of ze weten uit welke taal deze zinnen afkomstig zijn. Kunnen ze hun antwoord motiveren?

Kern

Na het kijken van de aflevering van *Het Klokhuis*, zet u de interactieve vensterplaat bij het venster *Hebban olla vogala* op uw digiboard. U vraagt kort aan een paar leerlingen of ze n.a.v. de Klokhuisaflevering al wat kunnen vertellen over wat ze op de plaat zien. Daarna neemt u uw leerlingen mee op ontdekkingstocht, want op deze interactieve vensterplaat is van alles te ontdekken. Wat? Dat leest u in de achtergrondinformatie op de volgende bladzijden.

Afsluiting

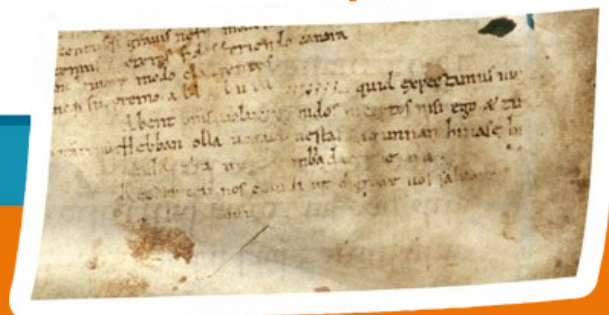
De leerlingen maken zelfstandig of in groepjes de vragen van de werkbladen. Daarna bespreekt u de antwoorden met de leerlingen.

Benodigheden (via entoen.nu)

- Klokhuisaflevering Hebban olla vogala
- Interactieve vensterplaat Hebban olla vogala
- Werkblad leerlingen Hebban olla vogala
- Deze handleiding

Antwoorden op werkbladvragen

- 1a) 1000-1500 b) 1900-1950 c) woorden en zinnestukjes om te testen of de pen na het scherp maken weer goed schreef.
2) Ter beoordeling van de leerkracht
3a) De boekdrukkunst was nog niet uitgevonden b) Het was heel precies werk en nam veel tijd in beslag. c) Latijn
4a) Initiaal b) Ter beoordeling van de leerkracht

Achtergrondinformatie

Het gebruik van de vensterplaat

De kern van deze les is de vensterplaat bij het venster *Hebban olla vogala*. De vensterplaat is een hulpmiddel om informatie over dit onderwerp aan uw leerlingen over te brengen. De plaat biedt verschillende manieren om dat te doen. Zo kunt u de les afstemmen op de behoeften van u en uw leerlingen.

In de vensterplaat zijn allerlei elementen interactief gemaakt. Deze zijn gemarkeerd met een *i*. Wanneer u op zo'n element klikt, verschijnt er informatie over één bepaald thema in de vorm van een clip, geluidsfragment of afbeelding. Hierbij staat een korte tekst ter introductie. Wie meer wil weten, kan de 'lees meer'-knop aanklikken. Er verschijnt dan een uitgebreidere tekst. U kunt ervoor kiezen om aan de hand van de vensterplaat zelf over het venster *Hebban olla vogala* te vertellen, maar de leerlingen kunnen ook zelfstandig of in groepjes de plaat ontdekken. Alle teksten zijn namelijk geschreven op het niveau van leerlingen uit groep 5 t/m 8. Verder staan in deze handleiding enkele suggesties voor een klassengesprek.

Hieronder vindt u een overzicht van alle interactieve elementen en bijbehorende teksten. De interactieve elementen kunnen in willekeurige volgorde worden aangeklikt, maar voor een klassikale les is de volgorde zoals hieronder weergegeven het meest geschikt.

i Hebban olla vogala

Onderwerp: Hebban olla vogala

Beeld: Foto van de pennenproef

Informatie: In 1932 werd op de laatste bladzijde van een oud Engels kloosterboek een Nederlands zinnetje ontdekt. Het staat op een bladzijde vol Middeleeuwse pennenproeven: woorden en zinnetjes die de monniken opschreven om te testen of hun pen na het scherp maken weer goed schreef.

Lees meer

Bovenaan de bladzijde staat *probatio penne si bona sit*. Dat is Latijn voor 'Proberen of de pen goed is'.

Verder naar onder staat het oude Nederlandse zinnetje. Er staat (soms erg moeilijk leesbaar): *Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu, wat unbidan we nu*. Letterlijk vertaald: 'Hebben alle vogels nesten begonnen, behalve ik en jij, wat wachten we nu?' Waarschijnlijk is *Hebban olla vogala...* als pennenproef

opgeschreven door een monnik die in Vlaanderen is geboren en rond 1066 naar Engeland is gereisd. Daar is hij in het klooster terecht gekomen. Dankzij hem kennen we een Nederlands liefdesliedje van 1000 jaar oud. Hoewel je sommige woorden nog wel kunt herkennen, merk je aan het zinnetje ook dat de Nederlandse taal in 1000 jaar sterk veranderd is. Onze taal verandert trouwens nog elke dag...

Suggestie voor klassengesprek: Hoewel je sommige woorden van *Hebban olla vogala* nog wel kunt herkennen, merk je aan het zinnetje ook dat de Nederlandse taal in 1000 jaar sterk veranderd is. Onze taal verandert trouwens nog elke dag. Bespreek met uw leerlingen welke voorbeelden van taalverandering zij kunnen noemen. U kent vast woorden die zij niet kennen (noem er een paar, laat ze raden wat het betekent). Maar kennen zij ook woorden die u niet kent? (Nu mag u raden!) Betrek daarbij ook het fenomeen 'Woord van het jaar'.

i Monnik kijkt uit raam

Onderwerp: Een liefdesliedje

Beeld: Detail uit de vensterplaat

Informatie: Gerulf is juist op weg naar zijn schrijftafel als hij door het kloostervenster een jonkvrouw langs ziet rijden. Even kijkt ze hem recht in de ogen. Meteen schieten Gerulf de woorden van een liefdesliedje te binnen. Het liedje dat zijn meisje ooit voor hem zong, thuis in het verre Vlaanderen: *Hebban olla vogala...*

Lees meer

Of hij Gerulf heette, en of het zo gegaan is, weten we niet. Wel was er rond het jaar 1100 in een Engels klooster een monnik die een regel opschreef uit een liefdesliedje dat hij nog kende uit zijn jeugd in Vlaanderen.

Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu, wat unbidan we nu? Oftewel: 'Alle vogels zijn al met nestjes begonnen, behalve ik en jij; waar wachten we nog op?' Het is het eerste Nederlandse liefdesliedje dat we kennen, en bovendien een van de oudste opgeschreven zinnetjes in onze taal, bijna duizend jaar oud.

De Nederlandse taal is zelfs nóg ouder, maar in die tijd was het alleen een spreektaal. De schrijftaal was Latijn, de taal van de kerk en de geleerden. Geschreven Nederlandse woorden duiken maar heel soms op. Pas vanaf 1170 wordt Nederlands ook een schrijftaal.

Suggestie voor klassengesprek: “Alle vogels zijn aan het nestelen, behalve jij en ik; waar wachten we nog op?” is een dichtelijke manier om te zeggen dat je van iemand houdt en graag met hem of haar verder wilt. Bespreek met uw leerlingen waarom het soms mooi en/of nuttig kan zijn om dingen niet direct (Ik hou van jou!) maar op een dichtelijke manier te zeggen. Kennen uw leerlingen zelf ook voorbeelden van zulk dichtelijk taalgebruik?

Suggestie voor klassengesprek: Er is een tijd geweest dat Nederlands nog geen schrijftaal was, alleen maar spreektaal. Tegenwoordig is er een bijzonder soort Nederlands dat tussen spreek- en schrijftaal in zit: sms/msn/whatsapp-taal met heel veel afkortingen. Soms moet je het hardop uitspreken om te weten wat er staat. Inventariseer met uw leerlingen een aantal voorbeelden van deze taal. Zouden ze die woorden en afkortingen ook gebruiken als ze een brief of mail aan hun opa of oma schrijven? Waarom wel/niet?

i Kruis

Onderwerp: Kloosters in de middeleeuwen

Beeld: Schooltv Beeldbankclip ‘Kloosters in de middeleeuwen’

Informatie: In de Middeleeuwen was bijna iedereen in Nederland christelijk. Veel mannen en vrouwen gingen het klooster in: ze werden monnik of non. Binnen de kloostermuren konden ze in alle rust aan God denken en bidden. Ook schreven ze in hun schrijfzaal of scriptorium veel boeken over.

Letterlijke tekst uit de clip: Een van de eerste monniken die een klooster bouwden was Benedictus. Hij vond dat de mensen in zijn tijd niet goed leefden. Ze dachten alleen maar aan zichzelf en niet aan God. Daarom verliet hij de stad om samen met een aantal andere mannen het eerste grote klooster te bouwen, boven op een berg. Daar vonden ze de rust die nodig was om op zoek te gaan naar God. De monniken werkten op het land, verbouwden groente en tarwe voor het brood en zorgden voor de zieken en de armen. Een belangrijke taak van de monniken in de middeleeuwen was het overschrijven van teksten uit de bijbel. In die tijd konden alleen de monniken lezen en schrijven. En de techniek om boeken te drukken bestond nog niet. Een monnik moest het doen met een ganzenveer en inkt. Het schrijven deed hij in het scriptorium. Met één boek kon

hij wel twee jaar bezig zijn. Het was dus echt monnikenwerk.

i Monnik aan het schrijven

Onderwerp: Met de hand overgeschreven

Beeld: Detail uit de vensterplaat

Informatie: Tegenwoordig worden boeken gedrukt. Van elk boek bestaan dus honderden of duizenden exemplaren die er allemaal precies hetzelfde uitzien.

Voor 1450 bestond de boekdrukkunst nog niet. Boeken werden stuk voor stuk met de hand overgeschreven. Wat een monnikenwerk!

Lees meer

Boeken werden vooral in kloosters geschreven. Monniken kopieerden een boek letter voor letter. Over een gewoon boek deden ze al gauw een paar maanden en het overschrijven van een dik boek kon zelfs meer dan een jaar in beslag nemen.

Deze monnik is trouwens niet bezig met schrijven, maar met het in kleur schilderen van tekeningen en versieringen. Dat gebeurt op bladzijden die door een andere monnik op de goede plekken al met zwarte letters volgeschreven zijn.

i Gewelf klooster

Onderwerp: Het scriptorium

Beeld: afbeelding van een scriptorium

Informatie: De meeste kloosters hadden een zaal waar boeken overgeschreven konden worden: het scriptorium. Daar stonden speciale schrijftafels. Ook waren er alle spullen die nodig waren om te kunnen schrijven, zoals perkament, inkt en ganzenveren.

Lees meer

Boeken waren in de Middeleeuwen erg zeldzaam. Er waren nog geen boekwinkels. Als de monniken graag een bepaald boek wilden hebben, probeerden ze dat van de monniken uit een ander klooster te lenen.

Zodra ze het exemplaar dat ze zochten gevonden hadden, schreven ze het in hun scriptorium over. Vervolgens konden ze het originele boek weer teruggeven. Zo verspreidden boeken zich langzaam over het land en zelfs over heel Europa.

De taal waarin de monniken lazen en schreven, was Latijn. Dat was de taal van de kerk en van de geleerden. Nederlands was tot ongeveer 1170 alleen een spreektaal, geen schrijftaal. Het is daarom extra bijzonder dat er in zo'n oud kloosterboek opeens een regeltje Nederlands opduikt.

i Versierde letter

Onderwerp: Prachtige versieringen

Beeld: Afbeelding van een versierde middeleeuwse letter

Informatie: Middeleeuwse boeken werden, nadat de zwarte letters netjes overgeschreven waren, vaak prachtig versierd. De hoofdstuktitels werden in rode letters toegevoegd. En de eerste hoofdletter van een hoofdstuk werd vaak heel groot en mooi getekend. En ook werden er in de kantlijn allerlei grappige tekeningen gemaakt.

Lees meer

De tekenaar van dit boek heeft deze mooie hoofdletter getekend. Zie je welke letter het is? In de letter heeft hij bovendien zichzelf afgebeeld, terwijl hij de letter aan het tekenen is!

In de gaten van het tafeltje links van hem zijn vier koeienhorens met gekleurde verf gestoken. En onder zijn kwast houdt hij een bakje om de vallende verfspetters op te vangen.

Aan de kale plek bovenop zijn hoofd, de tonsuur, kun je zien dat hij een monnik is. Boven zijn hoofd heeft hij zijn naam geschreven: broeder Ruffillus.

Op deze manier zijn heel veel Middeleeuwse boeken prachtig versierd. In veel tekeningen is zelfs bladgoud gebruikt. Kun je nagaan hoe duur die boeken waren!

i Middeleeuws boek

Onderwerp: Zo duur als een huis

Beeld: Foto van een middeleeuws getijdenboek

Informatie: Handgeschreven boeken waren heel kostbaar. Dat kwam vooral omdat het perkament en de kleurstoffen zo duur waren. Een mooi versierde bijbel was rond 1270 bijvoorbeeld net zoveel waard als een groot stenen huis.

Lees meer

Geen wonder dat de monniken heel zuinig waren op hun boeken. Soms werden ze zelfs aan een ketting gelegd. Ook kom je in een boek wel eens een ernstige waarschuwing tegen:

Wie dit boek steelt: dat hij verlamt en dat al zijn ledematen verdorren; dat hij wegwijnt van pijnen en roept om medelijden.

En dat er geen einde komt aan zijn foltering, totdat hij sterft. Laat boekenwormen knagen aan zijn ingewanden. En wanneer hij uiteindelijk naar zijn laatste bestraffing gaat, laat het vuur in de hel hem dan voor altijd doen branden.

Dat boek laat je als dief dus maar liever liggen...

Suggestie voor klassengesprek: Tegenwoordig zijn boeken niet bijzonder duur, maar in de middeleeuwen waren boeken heel erg kostbaar. Soms net zo duur als een groot stenen huis. Kunnen uw leerlingen zich voorstellen dat boeken ooit zo kostbaar waren? Waarom wel of waarom niet?

Zijn er volgens uw leerlingen voorbeelden te noemen van spullen die nu erg kostbaar zijn, maar in de toekomst wellicht van veel minder waarde zijn? Laat ze hun antwoord motiveren.

i Ganzenveer

Onderwerp: Ganzenveer

Beeld: Afbeelding middeleeuws handschrift

Informatie: Je schreef met een ganzenveer en een potje inkt. Als de veerpunt bot was, sneed je een nieuw puntje. Daarna eerst op een klasje even proberen of hij weer goed schrijft. Wat schrijf je dan? Het eerste dat je te binnen schiet; een liefdesliedje dat net in je hoofd zit bijvoorbeeld.

Lees meer

Op deze onafgemaakte bladzij kun je goed zien hoe er in het scriptorium gewerkt werd. De schrijver heeft met zwarte inkt de gewone tekst opgeschreven. Je kunt zelfs precies zien wanneer hij zijn pen weer in de inktpot moest dopen: steeds worden de letters wat lichter, en daarna zijn ze weer even donker.

Bovenaan de bladzij heeft hij ruimte opengelaten voor een mooi versierde hoofdletter C en voor de hoofdstuktitel die nog in rode letters geschreven moest worden. En aan de randen van de bladzijde is veel ruimte gelaten voor allerlei randversieringen en misschien wel grappige dieren en poppetjes.

Die hoofdletter, de hoofdstuktitel en de versieringen zouden door een ander getekend moeten worden. Maar dat is hier niet gebeurd. Is de tekenaar misschien ziek geworden en gestorven? We weten het niet.

Suggestie voor klassengesprek: Houd met uw leerlingen een gesprek over schrijven en typen. Schrijven uw leerlingen veel en vaak? Of typen ze meer dan dat ze schrijven?

Kunnen uw leerlingen (volgens hen zelf) eigenlijk nog net zo netjes schrijven als hun ouders en grootouders? U brengt de volgende stelling in de groep: "In de toekomst hoeven we niet meer te kunnen schrijven, want dan typen we alles (computer, tablet, telefoon, enz.)." Zijn uw leerlingen het eens met deze stelling? Waarom wel of niet?

i Vijzel

Onderwerp: Zelf inkt maken

Beeld: Foto van een vijzel

Informatie: Monniken maakten in het scriptorium hun eigen inkt en verf om mooie boeken te kunnen maken. Inkt werd gemaakt door dingen uit de natuur fijn te stampen in een vijzel en daarna met een dunne kleefstof te mengen. Van walnoten maakte je bruine, van roet zwarte en van schildluizen rode inkt.

Lees meer

Het maken van verf voor de mooie versieringen gaat eigenlijk net zo.

- Je begint met het vinden en fijnstampen van mooie kleurstoffen. Van de kostbare Lazuli-steen krijg je prachtig blauw. Met koper en azijn kan je groen maken, en bladgoud maak je door een gouden munt net zo lang plat te stampen tot het flinterdun goudpapier geworden is. (Maar jij kunt voor al deze kleuren beter gewoon stoepkrijt gebruiken).
- Stamp elke kleur tot fijn poeder en doe ze in aparte potjes.
- Neem een ei, splits dooier en eiwit en doe ze in twee verschillende potjes.
- Meng een beetje eigeel met een van de kleurpoeders tot je een dikke vloeistof krijgt.
- Gebruik de verf om een mooi schilderijtje of versierde hoofdletter te maken.
- Als de verf goed droog is, kun je de kleuren extra laten glanzen door er met een kwast een dun laagje eiwit op te schilderen.

Lessuggestie: Uw leerlingen hebben als opdracht 4 van het werkblad op een leeg vel papier hun eigen initiaal ontworpen. Laat ze hun initiaal verder uitwerken door hen het te laten versieren met zelfgemaakte verf:

- Neem een aantal kleur- of stoepkrijtjes in verschillende kleuren. Plet (bijvoorbeeld met een vijzel of een hamer) elke kleur tot een fijn poeder dat je in aparte potjes doet.
- Neem een ei, splits dooier en eiwit en doe ze in twee verschillende potjes.
- Meng een beetje eigeel met het krijtpoeder tot je een dikke vloeistof krijgt. (Je kunt het krijt eventueel ook vermengen met honing of vette smeerkaas).
- Als de verf goed droog is, kun je de kleuren extra laten glanzen door er met een penseel een laagje eiwit op te schilderen.

i Perkament

Onderwerp: Perkament

Beeld: Afbeelding van een perkamentmaker

Informatie: Tegenwoordig schrijven we meestal op papier. Maar middeleeuwse boeken zijn bijna allemaal op perkament geschreven. Perkament is speciaal bewerkte dierenhuid van een kalf, geit of schaap. Voor een dik boek als de bijbel had je wel 150 schapenvellen nodig. Perkament was dan ook heel duur.

Lees meer

Hoe maak je perkament?

- Laat eerst de huid van een kalf, geit of schaap een paar dagen in stromend water liggen, zodat die schoon en soepel wordt.
- Dompel daarna het vel twee weken in een mengsel van kalk en water. De vleesresten aan de binnenkant en de haartjes aan de buitenkant worden daardoor helemaal zacht en laten makkelijk los.
- Span vervolgens de huid strak op een houten raamwerk, zodat die goed en zonder rimpels kan drogen.
- Schraap met een scherp bijlvormig mes de allerlaatste haar- en vleesrestjes eraf. Pas op dat je er niet doorheen steekt!
- Wrijf tot slot met een stuk puimsteen of krijt over het vel zodat het helemaal glad en goed beschrijfbaar wordt.

De hele klus duurt in totaal zo'n zes weken, en moet voor elk vel weer herhaald worden. Je begrijpt dus wel: perkamentmaken is een tijdrovend en kostbaar werkje.

Kijk ook eens op www.entoen.nu/hebbanollavogala voor nog meer clips en afbeeldingen bij het canonvenster Hebban olla vogala. Daar vindt u ook (jeugd)literatuur, links naar gerelateerde websites en informatie over de andere canonvensters.

